

Firuza Fozilova

Termiz Davlat universiteti,

Lingvistika (o‘zbek tili) yo‘nalishi 1-kurs magistanti

SHEVA VA LAHJALARNING HUDUDIIY VA IJTIMOIIY XUSUSIYATLARI: BUXORO VA SURXONDARYO SHEVALARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilining hududiy shevalari, xususan, Buxoro va Surxandaryo shevalari tahlil qilinadi. Sheva va dialekt tushunchalarining lingvistik ta’rifi berilib, ularning fonetik, grammatik va leksik jihatdan farqlanishi ko‘rib chiqiladi. Buxoro shevasi o-lanuvchi shevalarga mansub bo‘lib, unda unlilar ohangdoshligi yo‘qolgan, ayrim tovushlarning almashinuvi kuzatiladi. Surxandaryo shevasi esa a-lanuvchi shevalarga tegishli bo‘lib, unda unlilar ohangdoshligi saqlangan. Shevalarning shakllanishi tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ular hududiy va etnik o‘ziga xoslikni aks ettiradi. Maqolada shevalarning adabiy til bilan o‘zaro aloqasi va ularning lingvistik tizimdagi o‘rni ham yoritiladi. O‘zbek dialektologiyasining rivojlanishi va shevalarni tadqiq etish kelajakda til taraqqiyoti va madaniy merosni anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot shevalarning tahlili orqali tilning hududiy va ijtimoiy tafovutlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Sheva, dialekt, lahja, regiolekt, sotsiolekt, etnolekt, o‘zbek shevalari, Buxoro shevasi, Surxandaryo shevasi, hududiy nutq xususiyatlari, adabiy til va sheva, ijtimoiy omillar, madaniy ta’sir, tarixiy til o‘zgarishlari.

Abstract: This article analyzes the regional dialects of the Uzbek language, specifically the Bukhara and Surkhandarya dialects. It provides a linguistic definition of dialects and vernaculars, examining their phonetic, grammatical, and lexical differences. The Bukhara dialect belongs to the o-vowel group, where vowel harmony is lost, and certain phonetic shifts occur. In contrast, the Surkhandarya dialect belongs to the a-vowel group, maintaining vowel harmony. The formation of these dialects is influenced by historical, social, and cultural factors, reflecting regional and ethnic identity. The article also explores the relationship between dialects and the literary language, highlighting their place in the linguistic system. The study of Uzbek dialectology is essential for understanding language development and cultural heritage. This research contributes to a deeper understanding of regional and social variations in language through the analysis of dialectal differences.

Keywords: Dialect, accent, vernacular, regiolect, sociolect, ethnolect, Uzbek dialects, Bukhara dialect, Surkhandarya dialect, regional speech features, literary language and dialect, social factors, cultural influence, historical language changes.

Kirish. Til inson jamiyatidagi eng muhim muloqot vositasi bo‘lib, uning turli hudud va ijtimoiy guruhlariga moslashuvi natijasida sheva, lahja va dialektlar shakllanadi. *“Bir tilning adabiy (standart) shakli bilan nostandart (xalq shevasi) o‘rtasidagi farq ko‘pincha shartli bo‘lib, u ijtimoiy, siyosiy, madaniy va tarixiy omillarga bog‘liq holda belgilanadi.”*¹ Ayrim shevalar vaqt

¹ Chao, Yuen Ren (1968). Language and Symbolic Systems. CUP archive. p. 130. ISBN 9780521094573.

<https://books.google.com/books?id=Se87AAAAIAAJ&q=language+standard+dialect&pg=PA130>

o'tishi bilan adabiy til maqomini olishi mumkin, boshqalari esa faqat muayyan hudud yoki ijtimoiy guruh doirasida qoladi.

O'zbek tilida ham turli sheva va lahjalar mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos fonetik, grammatik va lug'aviy xususiyatlarga ega. Bu farqlar tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar ta'sirida yuzaga kelgan bo'lib, ularni alohida tadqiq etish va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada Buxoro va Surxandaryo shevalari o'rganilib, ularning fonetik, grammatik va lug'aviy farqlari tahlil qilinadi. Shevalarning shakllanishida ijtimoiy va madaniy omillar muhim rol o'ynagan bo'lib, ular tarix davomida turli tillar va lahjalar bilan o'zaro ta'sirda bo'lgan. Shu sababli, maqolada Buxoro va Surxandaryo shevalarining o'ziga xos xususiyatlari va ularning adabiy til bilan bog'liqligi keng yoritiladi.

Asosiy qism. Sheva (fors. — harakat tarzi, tarz, usul) — tilning fonetik, grammatik va lug'aviy jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan eng kichik hududiy ko'rinishi — sezilarli lisoniy tafovutlari bo'lmagan bir yoki bir necha aholi maskani (odatda, qishloq)da yashovchilarning so'zlashuv vositasi sifatida qo'llanadi.² Shevalar bir tilda so'zlashuvchi aholining mavjud hududiy va ijtimoiy tabaqalari asosida shakllanadi. Ularning farqlari odatda fonetik tovush o'zgarishlari, grammatik shakllanishlar va lug'aviy birliklarning turlicha qo'llanilishi bilan bog'liq bo'ladi. Shevalar mahalliy aholi tomonidan og'zaki nutqda faol qo'llanadi, lekin ular yozma tilda kamroq uchraydi.

Shevalarning shakllanishi hududiy chegaralar, ijtimoiy tabaqalanish, tarixiy jarayonlar va boshqa lingvistik omillar bilan bog'liq. Ayrim shevalar mustahkam ildiz otib, uzoq vaqt davomida o'z holicha rivojlanadi, boshqalari esa adabiy tilning ta'siri ostida sekin-asta o'zgarib boradi. Shevalarning fonetik xususiyatlari ba'zan unli va undosh tovushlarning almashinuvi, urg'u tizimidagi farqlar, ba'zan esa fonemalar tarkibining butunlay o'zgarishi bilan namoyon bo'ladi. Grammatik jihatdan esa fe'l shakllari, egalik qo'shimchalari va so'z tartibidagi o'ziga xosliklar bilan ajralib turadi.

Dialekt lotincha so'z bo'lib, shevaga nisbatan keng ma'noda qo'llanadi. Adabiy tildan o'zining ba'zi bir xususiyatlari (fonetik, grammatik, leksik) bilan farqlanadigan biror umummilliy tilning yirikroq bo'lagi dialekt deyiladi.³ Bu atama ko'pincha mintaqaviy nutq uslublari nisbatan qo'llaniladi, ammo sheva boshqa omillar, masalan, ijtimoiy tabaqa yoki etnik guruh tomonidan ham aniqlanishi mumkin.⁴

- **Sotsiolekt** – ijtimoiy tabaqaga bog'liq sheva.
- **Etnolekt** – etnik guruhga xos sheva.

² Aslonboyeva A. Q., Abdirimova I. K. O'zbek tili lahja va shevalari // Ilmiy Fan Xabarnomasi. – 2024. – №9 – B. 480-482. ISBN 978-9943-381-05-6.

³ Eshmirzayeva. N. Sheva, dialekt va lahjalarning xususiyatlari, ularni o'rganish metodlari // British International Science Conference. – 2024. – B.

⁴ “Definition of DIALECT”. 30 July 2023 <https://www.merriam-webster.com/dictionary/dialect>

➤ **Regiolekt** – geografik hududga xos sheva⁵ (boshqa muqobil atamalar: *regionalekt*⁶, *geolekt*⁷, *topolekt*⁸).

Dialektlar odatda katta hududlarni qamrab oladi va o'z ichida bir nechta kichik shevalarni birlashtirishi mumkin. Masalan, o'zbek tilida qarluq, qipchoq va o'g'uz dialekt guruhlari mavjud bo'lib, har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega. Dialektlarning shakllanishi tarixiy, madaniy va ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq bo'lib, ular milliy tilning rivojlanishiga ham ta'sir o'tkazadi. Dialektlar ba'zan adabiy til bilan uyg'unlashib boradi, ba'zan esa mustaqil rivojlanib, adabiy tilga qarshi turgan holatlar ham kuzatiladi.

Lahja arabcha so'z bo'lib u ham *ravish, tarz, yo'sin, sheva* ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotiga asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to' dasini anglatadi. O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular:

- *qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi*,
- *qipchoq lahjasi*,
- *o'g'uz lahjasidir*.⁹

Quyida ularning har bir turiga kengroq ta'rif beramiz.

✓ **Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi** – bu adabiy o'zbek tilining asosiy bazasi hisoblanadi. U O'zbekistonning markaziy va janubiy hududlarida (Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi, Qashqadaryo, Surxondaryo) keng tarqalgan. Ushbu lahjaga mansub shevalar fonetik, grammatik va lug'aviy jihatdan adabiy tildan katta farq qilmaydi.

✓ **Qipchoq lahjasi** – asosan Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekistonning shimoliy hamda g'arbiy hududlarida (Xorazm, Qoraqalpog'iston, Navoiy, Jizzax) uchraydi. Bu lahjada so'zlarning talaffuzi va grammatikasi qarluq lahjasidan sezilarli farq qiladi. Masalan, shahar – “shahar” o'rniga “sahar”, suv – “sub”, yashaydi – “jasaydi” kabi o'ziga xos tovush o'zgarishlari mavjud.

⁵ Wolfram, Walt and Schilling, Natalie. 2016. American English: Dialects and Variation. West Sussex: John Wiley & Sons, p. 184

⁶ Daniel. W. Bruhn, Walls of the Tongue: A Sociolinguistic Analysis of Ursula K. Le Guin's The Dispossessed (PDF), p. 8, archived (PDF) from the original on 2010-06-12
http://linguistics.berkeley.edu/~dwbruhn/dwbruhn_376_Dispossessed.pdf

⁷ Christopher D. Land (2013), "Varieties of the Greek language", in Stanley E. Porter, Andrew Pitts (ed.), The Language of the New Testament: Context, History, and Development, Brill, p. 250, ISBN 978-9004234772 <https://books.google.com/books?id=i5N9VUT5TI4C>

⁸ topolect". The American Heritage Dictionary of the English Language (4th ed.). Boston: Houghton Mifflin Harcourt. 2010

⁹ Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi: darslik. – Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti, 2016. – 5 b. ISBN 978-9943-381-05-6.

✓ **O'g'uz lahjasi** – asosan Turkmaniston, Xorazm viloyati va ayrim qozoq-o'zbek chegaralarida tarqalgan. Bu lahjada o'zbek tili turkman va boshqa o'g'uz tillariga yaqinlashadi, shuning uchun unda ko'plab o'g'uz tiliga xos grammatik va fonetik o'zgarishlar uchraydi. Masalan, “*mening*” o'rniga “*meniñ*”, “*kelayapman*” o'rniga “*gelyärin*” kabi shakllar ishlatiladi.

Lahja, sheva va dialektning farqlari:

- **Lahja** – tilning eng yirik hududiy bo'linishi bo'lib, u katta dialekt guruhlarini o'z ichiga oladi.
- **Dialekt** – lahjalarga bo'linadigan hududiy yirik til tizimi bo'lib, u ichida bir nechta shevalarni birlashtiradi.
- **Sheva** – tilning eng kichik hududiy shakli bo'lib, bir yoki bir nechta qishloq, shahar yoki viloyat aholisining og'zaki nutqida qo'llanadi.

Buxoro va Surxandaryo shevalarining farqlari:

1.	Fonetik farqlar	➤ Buxoro shevasi <i>o-lanuvchi shevalar</i> guruhiga kiradi. Unda unlilar soni 6-7 ta, unlilar ohangdoshligi yo'qolgan. Birinchi bo'g'inda “a” tovushi o'rnida “o” qo'llaniladi: (masalan, ota → ota, bola → bola). Morfologik jihatdan jo'nalish kelishigining qo'shimchasi <i>-ga</i> va o'rin-payt kelishigining qo'shimchasi <i>-da</i> bir-biridan farq qilinmasdan ishlatiladi. Bu, ayniqsa, <i>Samarqand-Buxoro</i> shevalariga xos xususiyatdir (uyga – uyda). ➤ Surxandaryo shevasi <i>a-lanuvchi shevalar</i> guruhiga kiradi. Unlilar soni 8-10 ta, unlilar ohangdoshligi saqlangan. Qipchoq shevalari bilan o'xshashliklari bor.¹⁰
2.	Leksik farqlar: (lug'aviy)	➤ Buxoro shevasida <i>forsiy va arabiy</i> so'zlar ko'p uchraydi (bajonidil – mamnuniyat bilan, ishqilib – hech bo'lmasa). ➤ Surxandaryo shevasida esa <i>tojik va afg'on lahjalari</i> ta'siri seziladi (kalon – katta, sho'r – nordon).
3.	Grammatik farqlar:	➤ Buxoro shevasida gap qurilishida forsiy ta'sir seziladi (Men bora bo'ldim – Men borib bo'ldim). ➤ Surxandaryo shevasida fe'llar shakli farqlanadi (kelaman o'rniga kelay ishlatiladi).
4.	Ijtimoiy va madaniy ta'sirlar:	➤ Buxoro tarixiy ilmiy va madaniy markaz bo'lgani sababli, bu sheva adabiy tilga yaqinroq. ➤ Surxandaryo esa tog'li va qishloq

¹⁰ Saidov Yo. O'zbek dialektologiyasi: o'quv-metodik qo'llanma. – Buxoro: “Sadridin Salim Buxoriy” Durdona nashriyoti, 2021. – 74 b. ISBN 978-9943-5611-9-9.

		hududlarda shakllangan bo‘lib, qardosh tillar bilan ko‘proq aralashgan.
--	--	---

Shunday qilib, Buxoro va Surxandaryo shevalari fonetik, grammatik hamda leksik jihatdan farqlanib, ularning shakllanishida tarixiy, geografik va ijtimoiy omillar muhim rol o‘ynagan.

Xulosa. O‘zbek tilining hududiy shevalari turli tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar ta’sirida shakllangan bo‘lib, ularning har biri fonetik, grammatik va leksik jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Maqolada tahlil qilingan Buxoro va Surxandaryo shevalari ham o‘zaro sezilarli farqlarga ega bo‘lib, ular shevalarning o-ланuvchi va a-ланuvchi guruhlariga ajratilishida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ushbu shevalarning shakllanishida geografik joylashuv, tarixiy jarayonlar va ijtimoiy ta’sirlar muhim rol o‘ynagan. Buxoro shevasi o-ланuvchi shevalar qatoriga kirib, unda unlilar ohangdoshligi yo‘qolgan bo‘lsa, Surxandaryo shevasi a-ланuvchi shevalar guruhiga mansub bo‘lib, unda unlilar ohangdoshligi saqlangan.

Shevalarning o‘ziga xos jihatlarini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyat va jamiyatni tushunishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shevalarning farqlanishi ularning tarixiy ildizlari va taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularni tadqiq etish kelajakda til taraqqiyotini tushunish va rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Chao, Yuen Ren (1968). Language and Symbolic Systems. CUP archive. p. 130. ISBN 9780521094573.
<https://books.google.com/books?id=Se87AAAAIAAJ&q=language+standard+dialect&pg=PA130>
2. Aslonboyeva A. Q., Abdirimova I. K. O‘zbek tili lahja va shevalari // Ilmiy Fan Xabarnomasi. – 2024. – №9 – B. 480-482. ISBN 978-9943-381-05-6.
3. “Definition of DIALECT”. 30 July 2023 <https://www.merriam-webster.com/dictionary/dialect>
4. Wolfram, Walt and Schilling, Natalie. 2016. American English: Dialects and Variation. West Sussex: John Wiley & Sons, p. 184
5. Daniel. W. Bruhn, Walls of the Tongue: A Sociolinguistic Analysis of Ursula K. Le Guin's The Dispossessed (PDF), p. 8, archived (PDF) from the original on 2010-06-12 http://linguistics.berkeley.edu/~dwbruhn/dwbruhn_376_Dispossessed.pdf
6. Christopher D. Land (2013), "Varieties of the Greek language", in Stanley E. Porter, Andrew Pitts (ed.), The Language of the New Testament: Context, History, and Development, Brill, p. 250, ISBN 978-9004234772 <https://books.google.com/books?id=i5N9VUT5Tl4C>
7. “Topolect”. The American Heritage Dictionary of the English Language (4th ed.). Boston: Houghton Mifflin Harcourt. 2010
8. Eshmirzayeva. N. Sheva, dialekt va lahjalarning xususiyatlari, ularni o‘rganish metodlari // British International Science Conference. – 2024. – B.
9. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi: darslik. – Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti, 2016. – 5 b. ISBN 978-9943-381-05-6.